

ARAP GEZİ EDEBİYATINA BİR BAKIŞ¹

Hüseyin Yazıcı*

Özet

Tarih boyunca Arap dünyasından pek çok ülkeye, farklı amaçlarla çeşitli seyahatler yapılmıştır. Bu seyahatler, siyasi, ilmi, edebi, dini ve ticari alanlar olmak üzere hayatın her yönü ile ilgili olmuştur. Bu nedenle gezi edebiyatı zamanla büyük bir önem kazanmıştır. Bu makalede Arap seyahat edebiyatının tarihçesi ile önemli Arap gezginler ve seyahatnameleri ele alınmış, bu arada gezi edebiyatına hizmet etmiş diğer gezginlere ve seyahatnamelerine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyahat, seyahat edebiyatı, İbn Battûta, İbn Cübeyr

Abstract

The history of Arabic Travel Literature dates back to ancient times. During the history, many travels were realized from Arab countries to the other countries with political, scientific, commercial, literary etc. purposes. Especially starting from the I. (VII.) century, Arabs had contacted the other nations both through travels and various channels and this way, they had obtained important information related to the other communities. In this article, while Arabic travel literature is briefly described, the travel books of Arab travelers such as Ahmad b. Fadlan, Ibn Jubayr,

*. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

¹. Seyahat edebiyatı için ayrıntılı olarak şu eserlere bakılabilir: Şevkî Dayf, *er-Rahalât*, Kahire 1956; Ahmed Ebû Sa'd, *Edebu'r-rahâlât*, Beyrut 1961; Husnî Mahmûd Huseyn, *Edebu'r-rihle inde'l-arab*, Kahire 1976; Zekî Muhammed Hasen, *er-Rahalâtü'l-müslimîne fi'l-usûri'l-vustâ*, Beyrut 1981; George Garîb, *Edebu'r-rihle: Târîhuhu, ve a'lâmuhu*, Beyrut 1983; Huseyn Muhammed Fehîm, *Edebu'r-rahâlât*, Kuveyt 1989; Huseyn Nassâr, *Edebu'r-rihle*, Kahire 1991; Avâtf Muhammed Yûsuf Nüvvâb, *er-Rahalâtü'l-Mağribiyye ve'l-Endelüsiyye*, Riyad 1996; Nâsır Abdurrâzık el-Muvâfî, *er-Rihle fi'l-edebi'l-arabî (hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî)*, Kahire 1999; Şu'ayb el-Huleyfî, *er-Rihletü fi'l-edebi'l-arabî*, 2002; Fuâd Kandîl, *Edebu'r-rihle fi'l-edebi'l-arabî*, Kahire 2002; Ahmed Ramazân Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâlâtü'l-müslimîn*, Cidde (ts.); İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut 1384/1964; Şâkir Hasbâk, *Rihletü İbn Battûta*, Bağdat 1972; Huseyn Mu'nîs, *İbn Battûta ve rahâlâtuhu*, Kahire 1980; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat, 1417/1997. Ayrıca bk. İbrahim Dakûkî, "Hatırat" *DİA*, XVI. 449-450.

Ibn Battuta, Rifa'a al-Tahtawi, Ahmad Faris al-Shidyaq and Amin al-Rayhani and the characteristics of these travel books are mentioned.

Keywords: Travel, travel literature, İbn Battûta, İbn Cübeyr

“*Seyahat edebiyatı*” kavramı², Arap edebiyatına Batı’dan geçmiştir.³ Nitekim bu kavram, İbn Battûta Seyahatnamesi’nin XIX. asrın yarısından itibaren başlayarak Fransızca, İngilizce ve başka dillere çevrildikten sonra Arap edebiyatında kullanılmaya başlanmıştır. Önceleri sadece “*Seyahat*” kelimesi kullanılmış, daha sonra bu sözcük, “*Edebiyat*”la birlikte kullanılmaya başlamıştır. Esasen seyahat edebiyatı ile diğer edebiyatlar arasında önemli farklar bulunmaktadır.⁴ Diğer edebiyatlarda yazar, kendi alanının dışına çıkmaz, ayrıca kendinden de bahsetmez. Seyahat edebiyatında ise yazar, kendisi hakkında da bilgiler verir; gittiği ve gördüğü yerlerle ilgili uzun uzun değerlendirmelerde bulunur. Bu değerlendirmeler tarihi, coğrafi edebî ve sosyal açıdan önem kazanır.

Seyahat edebiyatının aşağıdaki gibi çeşitli tarifleri yapılmıştır:⁵ “*Yazarın, çeşitli ülkelerde yapmış olduğu seyahatlerle ilgili izlenimleridir. Yazar, zaman zaman geçmiş olduğu yerlerdeki halkın adetlerinden geleneklerinden ve ahlakî değerlerinden; zaman zaman da görmüş olduğu doğa manzaralarının inceliklerinden bahseder...*”

“*Seyahat edebiyatı; gezginlerin, dünyanın herhangi bir yerine yapmış oldukları seyahatlerinin izlenimleridir. Gezginler, bu gezi ile ilgili olarak tasvirler yapar, tanık oldukları yerlere ait gözlem ve izlenimlerini güzel bir üslup içerisinde, dikkatle anlatırlar. Yalnız burada iki temel unsur var: Biri, seyahatlerden bahsedecek kişinin, gezgin olması ve seyahatlerden mutlaka zevk alması; diğeri ise, üslubunun seyahat ruhunu yansıtmasıdır...*”

Aslında seyahat ile II.(VIII.) asrın sonlarında müstakil bir faaliyet alanı olacağı anlaşılan coğrafya arasında her zaman sıkı bir bağ olmuştur. Nitekim, coğrafi tasvirler, ancak seyahatle mümkün olabilmıştır. Diğer taraftan bu gezilerde insanların yaşayışlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler de verilmiştir.⁶ Resmî

² Bu kavram için bk. Nasır Abdurrâzık el-Muvâfi, *a.g.e.*, s.38-47.

³ Bk. Abdülhâdi et-Tâzi, *er-Rahalât ilâ şibhi'l-cezîreti'l-arabiyye*, Riyad 1424, s. 11.

⁴ Bk. a.mlf., *a.g.e.*, s. 11-12.

⁵ Bu konuda ayrıntılı olarak bk. Nasır Abdurrâzık el-Muvâfi, *a.g.e.*, s. 38-47.

⁶ Coğrafi seyahatler için bk. Şevkî Dayf, *er-Rahalât*, Kahire 1956, s. 5. 11-26.

ve kişisel olarak yapılmış seyahatlerde tutulan notlar, coğrafya için her zaman yeni bilgi ve malzeme olmuştur. Batı seyahatname türünün ilk örnekleri arasında, eski Yunan coğrafyacılarından Strabon ve Pausanias'un Antik Çağ halkları, ülkeleri ve inanışları üzerine önemli değerlendirmeler içeren eserleri bulunmaktadır.

Tasvîrî coğrafya, coğrafya edebiyatı ve seyahat edebiyatı, aralarında farklar olsa da birbirine hep yakın olmuştur. Hollandalı müsteşrik J.K. Kramers (1891-1951) "*Tüm bu kavramlar adı altında kaleme alınmış eserler, bize benzeri bilgiler verir.*" diyor.⁷ Diğer taraftan, Şevkî Dayf, Arap coğrafyacılarından bahsederken "*...Arapların coğrafya ile ilgili kitapları, gözleme ve coğrafyacının bizzat tanık olduğu ve duyduğu hikâyelere dayanan edebi eserler hâline gelmiştir. Bunun için bu eserler, bugün anladığımız anlamda coğrafya kitabı olmaktan çok, seyahat kitaplarına daha yakındır.*"⁸ ifadesini kullanıyor. Tasvîrî coğrafya bazı konularda, seyahat edebiyatından ayrılır. Çünkü tasvîrî coğrafyada amaç, bilimsel metot ve üslup çerçevesinde, edebi özellikler aranmadan coğrafi tasvîr yapmaktır. Ancak pek çok konuda da seyahat edebiyatı tasvîrî coğrafyaya eşlik eder. Ayrıca ikisi de alan araştırmasını gerektirir. Ancak seyahat edebiyatı ile tasvîrî coğrafyada alan araştırmasında elde edilen bulguların kayda geçirilmesi konusunda iki noktada farklılık ortaya çıkmaktadır: Birincisi, seyahati ve yazarın özellikle yazılmasını istediklerini ön plâna alır; ikincisi ise, tasvîrî coğrafyayı ve seyahatin, coğrafi tasvîrin özüne uygun olan bölümlerini öne alır. Coğrafya edebiyatına gelince; eser, edebi bir üslup içerisinde aynı oranda bilimsel bir metotla ele alınır.

Tarih boyunca Arap ülkelerinden başka ülkelere pek çok seyahat yapılmıştır;⁹ ancak on altıncı yüzyıla kadar, özellikle Avrupa'nın ve Asya'nın kuzeyi ile Afrika'nın bazı bölgeleri Arapların pek ilgisini çekmemiştir. Zaman zaman bazı seyahatler yapılmış olsa da bunlar marjinal olarak kabul edilmiştir. I. (VII.) asırdan itibaren Araplar, diğer milletlerle hem seyahatler hem de çeşitli heyetler vasıtasıyla irtibat kurmuş ve bu şekilde de komşularıyla ilgili önemli bilgiler elde etmişlerdir. Bu bağlamda aklımıza ilk gelen, Abbasi halifesi Vâsık Billâh'ın (227-232/842-847) Sellâmü't-Tercümân adlı şahsı Çin Seddi hakkında bilgi edinmesi için Çin'e göndermesidir.¹⁰ Sellâmü't-Tercümân, burayı

⁷ Bk. Nâsır Abdurrâzık el-Muvâfi, a.g.e., s. 35.

⁸ Bk. Şevkî Dayf, a.g.e., s.12.

⁹ Bu konuda bk. Huseyn Nassâr, a.g.e.; Ahmed Ramazân Ahmed, a.g.e., s. 35.

¹⁰ Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, a.g.e., s. 15.

ziyaretten sonra ülkesine dönünce etrafındakilere gözlemlerini anlatmıştır. Diğer taraftan, Arap seyyahların II. (VIII.) asırda Çin'e gittiklerine dair rivayetlerin bulunduğunu¹¹ burada ifade etmeliyiz.

İbrahim b. Ya'kûb adında Endüslü bir Yahudi, Almanya ve Slav ülkelerine bir seyahat yapmıştır. İbrahim b. Ya'kûb, 289/902 senesinde Kurtuba halifesinin elçisi olarak İmparator Otto'yu ziyaret etmiş ve seyahat edebiyatına kaynak olabilecek bazı bilgiler aktarmış, ancak bunlar daha sonra kaybolmuştur.

Yine Halife el-Muktedir Billah, 309/921 senesinde Bağdat'tan Bulgar hükümdarı İlteber Almuş'un İdil'deki karargâhına, başında İbn Fadlân'ın bulunduğu dini bir heyet göndermiştir.¹² Türkistan'ı da içine alan bu gezide¹³ Ahmed b. Fadlân, bu seyahat ile ilgili yazmış olduğu kitabında¹⁴ Bağdat'tan ayrılıp yine oraya dönünceye kadarki izlenimlerini, Bulgaristan'ı Rusya'yı; ayrıca bu iki ülkenin halkını ve adetlerini anlatmıştır. Türklerle ilgili önemli bir kaynak olan bu seyahatname, esasen Arap seyahatnamelerinin, coğrafyanın etkisinden kurtulacağı ilk adım olarak kabul edilmiştir. Bu arada etnografik ve antropolojik analizlerin de yer aldığı bu eser, bazılarının göre, Rusya tarihi ile ilgili bilgi veren en eski yabancı eserdir.¹⁵ 12 Mayıs 310/922'de Bulgaristan'a ayak basan İbn Fadlân'ın bu seyahati, Orta Çağ'da yapılmış en önemli seyahatler arasında gösterilir. Diğer taraftan İbn Fadlân, bazı şehirlerden ve halklarından bahsetmiştir. Bahsettiği şehirlerden biri de Savan ve halkıdır. Bu şehrin bugün Trabzon ili Of'a bağlı Savan (şimdi Darılı Köyü) olduğunu söyleyenler bulunmaktadır.¹⁶

İbn Fadlân, henüz Müslüman olmayan Türk illerinde gördüklerini *er-Rihle* adlı seyahatnamesinde¹⁷ (Şam 1959) anlatmıştır. İbn Fadlân'ın buradaki bazı ifadeleri şu şekildedir:

¹¹ Bk. Ahmed Ramazân Ahmed, *a.g.e.*, s. 35.

¹² Bk. Husnî Mahmûd Huseyn., *a.g.e.*, s. 15. Halifenin Bulgaristan'a dîni bir heyet göndermesinin nedeni, birçok Bulgar'ın İslâm'a girmesi dolayısıyla Bulgaristan kralının kendisinden bunu talep etmesidir. Bk. *a.g.e.*, a.y.

¹³ Bu konuda bk. Nâsır Abdurrâzık el-Muvâlî, *a.g.e.*, s.240-267; www.dilimiz.com/tarih/genelbak.htm

¹⁴ Bk. Sâmî ed-Dehhân, *Risâletü İbn Fadlân*, Beyrut 1987.

¹⁵ Bk. www.alriyadh.com/2005/07/15/article81231.html

¹⁶ Bk. <http://karadeniztarihi.tripod.com/id1.html>.

¹⁷ Bu eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1975). Bu çevirinin içerisinde Ebû Dülelf'in "Risâlesi"nin Türklerle ilgili kısmının çevirisi (bk. s. 81-92) ile Şeref ez-Zaman el-Mervezî'nin yine Türklerle ilgili bölümünün tercümesi (bk. s. 93-108) de bulunmaktadır. Şeref ez-Zaman el-Mervezî'nin eserinin adı *Tabâi'u'l-hayevân*'dır. 1939 yılında Zeki Velidi Togan, İbn Fadlân

“...Bu dağdan geçtikten sonra Oğuzlar diye bilinen bir Türk kabilesinin bulunduğu yere ulaştık. Onlar, kıl çadırlarda oturan ve konup göçen Yörüklerdi. Göçebelerde adet olduğu gibi, sık sık yer değiştirdikleri için yer yer onlara ait çadırlar görülüyordu...”¹⁸

“...İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse, başını semaya kaldırıp “Bir Tanrı” der. Bu Türkçe “Bir Allah” demektir...”¹⁹

“... Zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler...”²⁰

Peçeneklerle ilgili bazı ifadeler ise kitabında şu şekilde yer vermiştir:

“...Bunlar, denize benzer, akmayan bir suyun (büyük bir gölün) kenarında konaklamıştır. Çok esmerler. Hepsi de sakallarını traş etmişlerdir. Oğuzların aksine çok fakirdirler. Zira Oğuzlarda on bin baş hayvana, yüz bin baş koyuna sahip olan kimseler gördüm...”²¹

Batılıların da, seyahatnamesinde önemli kültürel bilgilerin bulunması sebebiyle üzerinde önemle durdukları İbn Fadlân²², III. (IX.) yüzyıl Oğuz boylarının defin törenlerini de şöyle dile getiriyor:²³ “Onlardan biri hastalanırsa köleler ve cariyeleri bakar; ev halkından hiç kimse hastaya yaklaşmaz. Haneden uzak bir çadır dikip hastayı oraya koyarlar; iyileşince yahut ölünceye kadar çadırda kalır. Yoksul ve köle hastalanırsa onu kırlara bırakıp giderler. Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye ceket giydirebilirler, kuşağını kuşandırır, yayını yanına korlar; eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve /çukura/ doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar. Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz, yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sııklara asıp - bu onun atıdır. Bununla cennete gider, derler. Bu ölü hayatında insan öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü

seyahatnamesinin Almanca tercümesi ve geniş açıklamalarıyla beraber Arapça metnin faksimilesini yayınlamış, daha sonra H. Ritter, 1942’de bu iki neşrin metin ve tercümelerinin mühim bir tenkidini neşretmiştir. Lütfi Doğan da Zeki Velidi Togan neşrinin tam metnine dayanarak 1954 senesinde metni Türkçe’ye çevirmiştir. Bk. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 9.

¹⁸. Bk. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.30

¹⁹. Bk. a.mlf., a.g.e., s. 31.

²⁰. Bk. a. mlf. a.g.e., s. 31.

²¹. Bk. a. mlf. a.g.e., s. 41.

²². İbn Fadlân seyahatnamesinin özellikleri için bk. Sâmî ed-Dehhân, a.g.e., s. 25-34.

²³. Bk. http://www.tureb.biz/faydalibilgiler_oku.asp?id=98.

insanlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar; ve mezarın üzerine koyarlar. Derler ki - bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler."

Diğer taraftan Ahmed b. Fadlân'ın Bulgaristan seyahatinden 22 sene sonra yani 331/942'de Nasr b. Ahmed es-Sâmânî'nin ediplerinden Ebû Dülef (Mis'ar b. Mühelhil el-Yenbu'î), bir elçilik heyeti ile deniz yoluyla Ermenistan, Çin, Türk illerini dolaşmış ve seyahatnamesinde (Kahire 1970) Türk illeri ve insanları hakkında önemli bilgiler vermiştir.²⁴ Kaşgar, Necâ, Çiğil, Kimak, Oğuz, Kırgız, Karluk, Kutluk ve Kitâyânlarla ilgili bilgilerin bulunduğu bu seyahatnamesinin bir yerinde Oğuzlar hakkında şöyle diyor:²⁵

"...Oğuzların yanına vardık... Bu Oğuz şehrinde evler taştan, ağaçtan, bambudan yapılmış, içinde put bulunmayan mabetleri de var. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar... Buğday, koyun ve keçi eti yerler... Keten kumaştan veya kürkten yapılmış elbiseler giyerler. Sof (yünlü kumaş) giymezler... Büyük bir hükümdarları var..."

Peçeneklerle ilgili bazı ifadeleri de şu şekildedir:²⁶

"...Bu kabileden sonra Peçeneklerin yanına vardık. Onlar uzun sakallı ve bıyıklı kimselerdir. Birbirlerine karşı yağma akınları yaparlar. Sadece darı yerler..."

Burada, ilk gezginlerin resmi görevli olduklarını belirtmemiz gerekir. O dönem gezginlerin resmi görevli olarak gitmelerinin ardındaki neden, gidilecek yerlerin uzak olması dolayısıyla büyük harcamaların söz konusu olmasıydı.

Seyahatleri teşvik eden etkenlerin başında²⁷ coğrafi bilgiler elde etmek, kültürel ya da dinsel bağlılık, ticaret, kutsal yerler ve farklı mekânları ziyaret etmek gibi pek çok neden gelmektedir. Farklı bir deyişle seyahatler, siyasî, ilmî, edebî, dinî ve ticarî alanlar olmak üzere hemen hemen hayatın her yönü ile ilgili olmuştur. Çünkü seyahatlerde tarihçilere, coğrafyacılar, sosyal bilimcilere, ekonomistlere, edebiyat ve din tarihçilerine yarayan pek çok bilgi her zaman olmuştur.

Gezgin, pek çok alana kaynak teşkil eden seyahatleri esnasında gördüklerini ya da zaman zaman da duymuş olduğu hayatın farklı yanlarını

²⁴ Bk. www.dilimiz.com/tarih/genelbak.htm

²⁵ Bk. www.dilimiz.com/tarih/genelbak.htm

²⁶ Bk. Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 84.

²⁷ Bu konuda ayrıntılı olarak bk. Nâsır Abdunâzık el-Muvâfi, *a.g.e.*, s. 27-30.

aktarır. Ancak gezginler tarafından toplanan malzeme, aynı dikkat ve aynı özenle aktarılmayıp farklı da olabilir. Bütün bu farklılıklara rağmen, seyahatlerin ilmî ve edebî olmak üzere iki önemli yanı bulunmaktadır. Çoğu seyahatnameler, pek çok coğrafi, tarihî, sosyal, ekonomik vb. bilgiler içermesinden dolayı ilmî açıdan önemli kabul edilmiştir. Edebi açıdan ise, sanatlı ve edebi ölçüleri haiz metinler ve türler olmamakla birlikte öykü şiir, kısmen de tiyatro gibi türlerin gezginlerin sunduğu metinlerde bulunduğunu görmekteyiz.

İslamî fetihlerin başlaması, seyahatleri teşvik eden en önemli etkenlerin başında yer almıştır. Gerçi Cahiliye Araplarının da Irak, Şam, Yemen ve diğer bazı yerlere ticarî seferleri olmuştur. Yine, bazı şairler de Arap yarımadasının içine ve dışına seyahatlerde bulunmuşlardır. Ancak bunlarla ilgili olarak dil kitaplarında günümüze kadar gelenlerin dışında herhangi bir kaynak elimizde yoktur. Diğer taraftan fetihlerin seyahat açısından önemi inkâr edilemez. Çünkü bu fetihler esnasında şehirlerin ve halkının zaman zaman ince tasvirleri yapılmış ve fetihler genişledikçe de gezginler kanalıyla yeni tecrübe ve bilgiler edinilmiştir.

Arap dünyasında pek çok seyahat türü²⁸ olmakla birlikte genel olarak bunları; resmî, ticarî, yeni yerleri görme, bilimsel ve dini amaçlı seyahatler olarak gruplandırabiliriz.

Daha sonraları gezginlerin coğrafi konulara ağırlık verdiği dikkati çekmektedir. Aslında, daha önce de belirtildiği gibi, seyahat ile coğrafya arasında sıkı bir bağ her zaman olmuştur. Gezginler, gittikleri ülkelerin halkının hayatı ve adetleri hakkında bilgiler sunmuşlardır. Ancak burada dikkati çeken şey, bu gezginlerin çoğunun her şeyden önce yazar olduklarıydı. Dolayısıyla eserlerinde bazen hayâl bazen de gerçeğe dayanan kıssaya benzer bir anlatım tarzı dikkati çekmiştir. Bu şekil eserlerin en önemlilerine IV. (X.) asırda rastlıyoruz.

Araplar, fetihler yaptıkça yeni tecrübe ve bilgiler öğrenmişlerdir. Yeni fethedilen yerlere seyahat yapma isteği, fetihlerin bir sonucudur. Araplar, fethettikleri yerleri genelde dini ve kültürel açıdan birleştirmişlerdir. Buraların idaresi için de fethedilen yerlerin her açıdan iyi bilinmesini gerektirmiştir. Bu nedenle de bazı yazarlar, şehirler, bölgeler, bu yerlerin yolları ve vergisi

²⁸. Bk. a.mlf., a.g.e., s. 31-34.

hakkında bilgi vermek için kitaplar hazırlamıştır. Bu eserler de bir şekilde seyahat edebiyatına hizmet etmiştir.

İran asıllı İbn Hordâzbih'in (ö.300/912 *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i, Kudâme b. Ca'fer'in (ö.319/932) *el-Harâc*'ı ve el-Hârizmî'nin *Sûratu'l-ard*'ı bu tür eserler arasında yer alır.²⁹ Özellikle *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, Muhammed b. Mûsâ, Sellâmü't-Tercümân ve Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî gibi daha öncekilerin seyahatlerinden metinler sunması açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan yine aynı eserde seyahat edebiyatına kaynak olabilecek meçhul iki gezginden de metinler bulunmaktadır. Bu arada Ahmed b. Muhammed b. et-Tayyib es-Serhasî'nin (ö.286//899), 271/884 yılında tamamlanan Halife el-Mu'tazad'ın seyahati ile ilgili az da olsa bize kadar aktardığı bilgiler, hem coğrafya edebiyatı hem de seyahat edebiyatı için önemli kabul edilmiştir.³⁰

Diğer taraftan, fethedilen ülkelerdeki Müslümanların hacca güvenle gitmelerinin sağlanabilmesi için hangi yolların ve konaklamanın nerelerde daha uygun olduğunun bilinmesi gerekiyordu. Bu nedenle de hacca gidenlerin bazıları, izledikleri güzergâhlar ile bu güzergâhlarda bulunan yerleşim alanları hakkında eserler yazarak bu konuda bir nebze de olsa yol gösterici olmuşlardır.

Aslında IV. (X.) asır, Arap gezginlerinin sayısının son derece arttığı ve Arap coğrafyasının klâsik okulunun kuruluşunun tamamlandığı dönemdir. Bazılarına göre³¹ Orta Çağ'da Arapların coğrafya alanında ortaya koyduğu eserler, bu alanda telif edilen en güzel eserler arasında yer almaktadır. Bu asırda coğrafyacı gezginlerin sayısı oldukça çoktur. Bunlar arasında İslâm ülkelerini tasvirî mahiyette ele alan Ebû Zeyd el-Belhî (ö.322/934), IV.(X.) asrın en önemli coğrafyacısı kabul edilen uzun süreli seyahatleri sonucu kaleme almış olduğu *Murûcü'z-zehab* adlı eseriyle el-Mes'ûdî diye ünlü Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn (ö.345/956), İbn Havkal (ö.367/977), *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-akâlîm* adlı eseriyle tasvirî yönü ağır basan ve döneminde seyahatler için on bin dirhem harcayarak dikkatleri üzerine çeken Şemsuddîn el-Makdisî (ö. (ö.375/985 sonrası) ve İstahrî (ö. h.IV./X. asır ortaları)'yi görmekteyiz. Bu asırda seyahatlerin bu denli artmasının ardında pek çok neden yatmaktadır. Bunların başında yine bu dönemde dikkati çeken toplumsal ve kültürel

²⁹ Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 13.

³⁰ Bk. Nâsır Abdurâzık el-Muvâfi, *a.g.e.*, s. 98.

³¹ Bu konuda ayrıntılı olarak bk.a.mlf., *a.g.e.*, s. 91.

gelişmedir. Yukarıda adı geçenlerden el-Mes'ûdî, yirmi yaşlarında iken seyahatlerine başlamış ve İran, Hindistan, Madagaskar, Azerbeycan, Anadolu, Arap Yarımadası, Mısır ve daha pek çok ülkeye seyahatlerde bulunmuştur. el-Mes'ûdî, Endülüs'ten bahsederken, halkın yaşantısı ile ilgili bilgiler de sunmuştur. Diğer taraftan, el-Makdisî, gezmiş olduğu yerlerde mukim insanların farklı yönlerini mukayese bile etmiştir.³²

284/898 yılında vefat eden ve Irak, Arap Yarımadası, Orta Doğu, Mısır, Fas, Endülüs, İran ve Hindistan'a seyahatler yapmış olan el-Ya'kûbî'nin seyahatleri de seyahat edebiyatı için önemli bir malzeme teşkil etmiştir. el-Ya'kûbî tüm bu gezilerinden sonra coğrafya ile ilgili olarak *Kitâbü'l-büldân* adlı eserini kaleme almıştır (271/891). Pek çok kişi el-Ya'kûbî'nin güvenilir bilimsel bir kişiliğe sahip olduğunu ve eserinde, diğer eserlerde bulunmayan kıymetli bilgilerin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim yazar, Endülüs ve Afrika ile ilgili bize çok önemli bilgiler aktarmıştır.

IV. (X.) asra kadar yapılmış ve seyahat edebiyatına kaynak olabilecek başka seyahatler de vardır.³³ Ancak bunlar, kısa süreli seyahatler olduğu için üzerinde fazla durulmamış ve ilgi görmemiştir. Ammâra b. Hamza, el-Gazâl lakaplı Yahyâ b. el-Hakem el-Bekrî (ö.250/864), Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim (ö.259/873), eş-Şâfi'î (ö.204/820) er-Râzî (ö.334/955), Hârûn b. Yahya, Ebû Müslim el-Cermî, Hz. Ebû Bekir döneminde yaşayan Abbâde b. es-Sâmit, Halife el-Mütevekkil (ö.247/861) döneminde yaşamış olan Nasr b. el-Ezher, el-Fityetü'l-mugarrirûn'un seyahatleri bu tür seyahatler arasında yer almıştır. Ammâra b. Hamza'nın Bizans topraklarına yapmış olduğu seyahat, büyük olasılıkla halife el-Mansûr (ö.158/775) döneminde yapılmıştır. el-Gazâl de kimilerine göre Bizans topraklarına seyahat etmiştir.

IV. (X.) asırda yukarıda da belirtilen el-Fityetü'l-mugarrirûn diye anılan sekiz amca çocuğu, aralarında sözleşerek macera ve tehlike dolu bir seyahate çıkmışlar ve Atlas Okyanusu'nda birkaç ay, pek çok tehlikeye göğüs gererek çeşitli adalara ayak basmışlardır. *Rihletü'l-fityeti'l-mugarrirîn* adlı eserle şöhret bulan sekiz gencin bu seyahatleri, önemli kabul edilmiştir. Hârûn b. Yahyâ³⁴, 288/900 senesinde esaretten kurtulunca bunu fırsat bilerek Avrupa'da birkaç ülkeyi dolaşmış, ayrıca Konstantin hakkında geniş bir bilgi vermiştir. Filistin

³² Mesela bk. Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 15-19.

³³ Bk. Nâsır Abdurrâzık el-Muvâfî, *a.g.e.*, s. 209-278.

³⁴ Bk. a.mf., *a.g.e.*, s. 237-239.

yakınlarında İtalyan korsanlarının eline düşen Hârûn b. Yahyâ, buradan hem deniz hem kara yolu ile Konstantin'e götürülmüştür. Daha sonra serbest bırakılınca Selanik yolu ile Roma'yı Venedik'i ve Bulgaristan'ı ziyaret etmiştir.

V. (XI.) asırda karşımıza *Tahkîk mâ li'l-Hind min makûletin makbuletin fi'l-akl ev merzûletin* adlı eseriyle³⁵ aynı zamanda büyük bir hekim olan Ebû Reyhân Muhammed el-Bîrûnî (ö.440/1048) çıkmaktadır. el-Bîrûnî, Hindistan'a birkaç ilmi seyahatte bulunmuş ve buralarda yaklaşık kırk sene kalmıştır. el-Bîrûnî'nin eseri, coğrafi bilgiler vermekten çok Hint medeniyeti ile ilgilidir. Çünkü seksen bölümünden çok azı coğrafi bilgilere değinir.

V. (XI.) asırdan sonra edebî ve özellikle de tarihî eserlerin coğrafi bilgileri aktardığı dikkati çekmektedir.

VI. (XII.) asırda seyahatnamelerin günlük anılar şeklinde olduğunu görüyoruz. Bu alanda akla gelen ilk şahsiyet, adı *er-Rihle* ya da *Tertîbu'r-rihle* olması gereken ve seyahatnamesi elimizde olmayan, Şam, Irak, Hicaz ve Mısır'a seyahat eden İşbiliyeli Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Arabî (ö.543/1148)'dir. Bu alanda el-Arabî'yi bir kâtip olan İbn Cübeyr (ö.614/1217) izlemiştir.³⁶ İbn Cübeyr bu türü, daha da ileriye götürmüş³⁷, yüksek edebi bir üslup kullanmış ve hatta seyahatnamelerin, dolayısıyla seyahat edebiyatının İbn Cübeyr ile başladığı söylenmiştir. Nitekim, pek çok seyahatname yazarına örnek teşkil etmiştir. Bu etki, bazı seyahatname yazarlarında oldukça ileri düzeydedir. Mesela; İbn Battûta'nın seyahatnamesinin³⁸ bazı kısımları aynen İbn Cübeyr'den alınmıştır.³⁹ Gırnata'dan çıkarak Kudüs Camii ve Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmeyi düşünen İbn Cübeyr, bu seyahatine 8 Şevval 578/4 Şubat 1183'te başlamış ve seyahati iki sene üç buçuk ay sürmüştür. İbn Cübeyr'in izlediği güzergâh şöyledir: Tarîf üzerinden Sebte, Sardinya, Sicilya, Girit yolu ile İskenderiye, Kahire, Kûs, Ayzab, Kızıldeniz yolu ile Cidde, Mekke, Medine, Bağdat, Sâmerî, Tîkrî, Musul, Nusaybin, Harran, Halep, Hama, Humus, Dîmaşk, Filistin, Sûr, Akkâ. Akkâ'dan sonra ülkesine dönmeyi düşünen İbn Cübeyr, buradan Sicilya Trapani Limanı'ndan denize açılmış, Sardinya, Balear adaları yoluyla İspanya kıyılarına varmış ve Cartagena adlı

³⁵ Bk. Günay Tümer, "Bîrûnî", *D/İA*, VI, 212.

³⁶ İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin özellikleri için bk. Şevkî Dayf, a.g.e., s. 70-94; Husnî Mahmûd Huseyn, a.g.e., s. 23-48; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", *D/İA*, XIX, 400-402.

³⁷ Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, a.g.e., s. 47.

³⁸ İbn Cübeyr'in seyahatnamesi İsmail Güler tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Selenge Yayınları, İstanbul).

³⁹ Bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, a.g.m., *D/İA*, XIX, 401.

yerde karaya ayak basmıştır. Nihayet 22 Muharrem 581/25 Nisan 1186'de evinin bulunduğu Kurtuba'ya dönmüştür.

İbn Cübeyr'in bu seyahatinin önemi büyüktür. Çünkü seyahat, Selahaddin Eyyûbî zamanında ve Haçlı seferleri sırasında yapılmıştır. Seyahat esnasındaki izlenimlerini günlük notlar hâlinde kameri⁴⁰ ve şemsi⁴¹ tarihleri kullanarak, bazen de saati de yazarak tutan İbn Cübeyr, gittiği yerlerde camileri, sahabe ve evliyaların kabirlerini ziyaret etmiş ve bunlara büyük ehemmiyet vermiştir. Her gittiği ülkede camileri saymış ve bunların en önemlisini tavsif etmiştir. Zaman zaman da anlatmaktan aciz kaldığı şeyler karşısında kısa cümleler kullanmıştır. Aslında İbn Cübeyr, büyük bir ihtimalle seyahatlerinde tuttuğu notları yayımlamak istememiştir. Bunları günlük notlar hâlinde tutmasının gayesi, gezdiği yerler ve halkı hakkındaki izlenimlerini, Gırnata'yı, babası Abdülmü'min el-Kûmî'yi temsilen yöneten Ebû Osmân Sa'îd b. Abd el-Mü'min'e sunmaktır.⁴² İbnü'l-Hatîb, Ebu'l-Hasen eş-Şârî'den naklen İbn Cübeyr'in bir öğrencisinin bu notları seyahatin aşamalarına göre yeniden düzenlediğini söyler.⁴³ İbn Cübeyr, görmüş olduğu ilginç yapılar ile ilgili olarak ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu durum kimilerine göre okuyucuyu sıkmıştır. Ancak buna rağmen canlı bir üslubu vardır. Anlaşılması kolay ifadeler kullanmış; ekonomik, sosyal ve siyasal değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca ayet ve hadislerden örnekler vermiş, bu arada yer yer de şiirlerle seyahatnamesini süslemiştir. Eserinde sık sık edebi iktibaslara rastladığımız İbn Cübeyr, Huseyn Nassâr tarafından zaman zaman konuşma dili kullanması, zamirleri birbirine karıştırması ve pek çok yerde ifade kopukluğunun bulunmasından dolayı eleştirilmiştir.⁴⁴ Eksikliklerine rağmen bu seyahatname, tarihçi, coğrafyacı, sosyolog ve edebiyatçıların yararlanabileceği önemli bilgilerle doludur. Eserin yabancı dillere pek çok çevirisi, ayrıca neşri bulunmaktadır.⁴⁵ İbn Cübeyr, bu ilk seyahatinden sonra da iki hac seyahatinde bulunmuş, ancak bunlarla ilgili olarak herhangi bir eser yazmamıştır. Diğer taraftan İbn Cübeyr ve diğer bazı gezginler tarafından yazılmış seyahatnameler, üslup itibarıyla kimileri tarafından Arap edebiyatında anlatı tarzı ile ilgili bazı iddialara da bir cevap olarak kabul edilmiştir. Mesela; Şevkî Dayf, "Arap

⁴⁰ İbn Cübeyr, kameri tarihin yanında hicri tarihi de vermiştir. Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 24.

⁴¹ İbn Cübeyr şemsi tarihin yanında herhangi bir sene zikretmemiştir; a.mlf., *a.g.e.*, s. 24.

⁴² Bk. a.mlf., *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Bk. a.mlf., *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁴ Bk. a.mlf., *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁵ Bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, *a.g.m.*, DİA, XIX, 402.

*seyahat edebiyatı, Arap edebiyatında anlatı tarzı ile ilgili iddialara karşı en iyi cevaptır.”*⁴⁶

Diğer taraftan, 1592’de bir yabancı dile çevirisi yapılmış coğrafya ile ilgili ilk eser olan *Nüzhetü’l-müştâk fi’l-tirâki’l-âfâk* adlı eseriyle Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-İdrîsî (563/1165), her ne kadar *Mu’cemü’l-büldân* adlı eseri ile tanınmışsa da Yâkût el-Hamevî (ö.626/1228)’nin özellikle ticarî seyahatleri bu alana önemli katkılar sağlamıştır. el-Hamevî, hemen hemen hayatının sonuna kadar ticari seyahatlerine devam etmiştir.

Bu alanda iki asır sonra, yeni bir üslupla ortaya çıkan ve eskilerden farklı bir yol izleyen ve Asya Kıtası’na yapılan seyahatlerin kendisiyle doruk noktasına ulaştığı İbn Battûta (ö.779/1377) gelmektedir.⁴⁷ I. Kratchkovski (1883-1951)’nin ifadesine göre, İbn Battûta, Ortaçağın en önemli gezgini Marko Polo (ö. 1324)’dan çok daha geniş bir alanı gezmiş, dolayısıyla onun önüne geçmiştir.

Üç seyahatte bulunan İbn Battûta⁴⁸ *Tuhfetü’l-nüzzâr fi garâbi’l-emsâr ve acâibi’l-esfâr* adını taşıyan seyahatnamesinde hurafelere ve ilginç olaylara da yer vermiştir. VII. (XIV.) yüzyıl İslâm ve Türk dünyası için de önemli bir kaynak teşkil eden İbn Battûta Seyahatnamesi, tarih, sosyal hayat ve edebiyat bakımından önemli kabul edilmiştir. Doğum yeri Tanca’dan 725/1324’te yirmi iki yaşlarında ayrılan İbn Battûta, sırasıyla şu yerleri ziyaret etmiştir:⁴⁹ Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Şam, Hicaz, Irak, İran’ın batısı, Mekke, Yemen, Doğu Afrika, Zaffar, Amman, Bahreyn, Mekke, Mısır, Şam, Kırım Adası, Kafkaslar, Bulgaristan, İstanbul, Harzem, Buhara, Afganistan, Hindistan, Malezya yolundan Çin, Sumatra güzergâhından tekrar Zaffar, İran, Irak, Şam, Mısır, Hicaz, Merakeş, Libya, Tunus, Cezayir. 750/1349 yılının Şaban ayının son cuması Fas şehrine ulaşmış ve Sultan Ebû İnân el-Merîni’nin iltifatına mazhar

⁴⁶ Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁷ İbn Battûta seyahatnamesinin özellikleri için bk. Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 95-122; Mahmûd eş-Şarkâvî, *Rihle me’a ibn Battûta-Min Tanca ile’s-Sîn ve’l-Endeliüs ve Efrikyâ*. Kahire 1968, 1-407; Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 48-80; A. Sait Aykut, “İbn Battûta”. *DİA*, XIX, 363-364; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (çev. A. Sait Aykut), I-II, İstanbul 2004, s. I, XXI-LXI.

⁴⁸ İbn Battûta seyahatnamesi iki cilt halinde Yapı Kredi Yayınları arasında yayınlanmıştır: A. Sait Aykut, İstanbul 2004. Seyahatnamenin A. Sait Aykut çevirisi dışında (msl. İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul 1971) şimdiye değin kısmî ya da tam çevirileri de yapılmıştır. Ancak bunlar arasında uzun ve titiz bir çalışma mahsulü olan A. Sait Aykut’un çevirisinin bu alanda güvenilirlikte başvurulabilecek bir kaynak olduğunu belirtmemiz gerekir.

⁴⁹ Bk. Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 48-50.

olmuştur. Daha sonra Tanca'yı ziyaret etmiş ve ikinci seyahatine başlamıştır. İbn Battûta, kısa süren ikinci seyahatinde Endülüs'ü ve Merâkeş'i (Fas) ziyaret etmiştir. Üçüncü seyahatine ise 752/1351'de başlamış, bu çerçevede gitmiş olduğu Sicilmâse'de birkaç ay kalmıştır. Bu seyahatinde Batı Sudan'ı ve Orta Afrika'yı gezmiştir. İbn Battûta, nihayet 754/1353'te Fas'a dönmüş ve hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. İbn Battûta, Anadolu'ya önce Alanya'dan giriş yapmış, buradan Milas'a oradan da Konya'ya geçmiştir. İbn Battûta, Alanya'ya gelişini şöyle ifade eder:⁵⁰

“Lâzkiye’de Martelmin adlı bir Cenevizli’nin büyük “Korkora” sına (:ticaret gemisi) binerek “Türk ülkesi” sine yöneldik. Burası Rum diyarı diye de bilinir. Çünkü eskiden Rumlarınmış. Rumlar ve Yunanlılar asıl ahalidendir. Müslümanlar orayı İslâm’a açtılar. Şu anda Müslüman Türkmenlerin idaresi altında yaşayan bir hayli Hıristiyan var bu ülkede. Elverişli bir rüzgârla on günlük seyahatten sonra Anadolu’nun ilk şehri olan Alâyâ’ya (:Alaiye-Alanya) ulaştık. Yolculuğumuz sona erince gemi sahibi bizden “navl” (:navlun, ücret) almadı. İkramundan saydı bu yolculuğu...”

Daha sonra Kayseri, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Erzincan ve Erzurum'u gezmiştir. Buradan Birgi'ye geçen İbn Battûta, Birgi'den sonra Sinop'a kadar Batı, Kuzey Batı ve Kuzey Anadolu şehirlerini dolaşmıştır. Bu seyahatleri esnasında Karamanoğlu Yusuf Bey, Tekeoğlu Hızır Bey, Karaman Beyi Bedreddin b. Karaman, Aydınoğlu Mehmet Bey ve Orhan Bey gibi dönemin önemli kişileri tarafından kabul edilmiş ve onlarla görüşmüştür. Görüleceği gibi seyahatname, yazarın yaşadığı dönemin Anadolu'su ile ilgili zengin bilgiler içermektedir.⁵¹ Burada dikkati çeken, İsmet Parmaksızoğlu'nun da belirttiği gibi⁵², Milas'tan Konya'ya geçişi, Erzurum'dan sonra da Birgi'ye geçiştir: Amasya-Gümüşhane-Erzincan yolu ile Erzurum'a varan İbn Battûta daha sonra Birgi'ye gittiğini söylemektedir. Doğal olarak bu atlamalar, iç ve doğu Anadolu'nun gezilmediği düşüncesini uyandırmaktadır. İsmet Parmaksızoğlu bu durumu şu şekilde izah etmiştir:⁵³ *“Bu sıçramalar, haklı olarak bazı araştırmacılar İbn Battûta'nın iç ve doğu Anadolu bölgelerini dolaşmadığı, duyduklarını görmüşçesine naklettiği kanaatini uyandırmıştır. Ancak, onun seyahatinin bu safhasından çeşitli şehirlerde karşılaştığı, gördüğü şahısların*

⁵⁰ Bk. A. Sait Aykut, a.g.e., I, 400.

⁵¹ A.mlf., a.g.e., I, XXXVI.

⁵² Bk. İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e., s.III.

⁵³ Bk. a.mlf., a.g.e., s. III-IV.

birçoğunun, üç yüz yıl sonra bu şehirleri dolaşan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde türbeleri halk tarafından önemle ziyaret edilen evliyalar olarak bulmamız bizde, eseri ikinci defa Türkçe'ye çeviren Şerif Paşa'nın özellikle ve sadece Erzurum- Birgi sıçramasında dikkatini çeken metinde noksanlık kanaatine yaklaşmamız gerektiği düşüncesini uyandırmaktadır. Denilebilir ki, asıl metinde Milas'tan Konya'ya gidişin sebeplerini ve seyrini, Erzurum'dan Birgi'ye gelişin hikâyesini açıklayan kısımlar ya hiç yazılmamış, atlanmış veya zamanla kaybolmuştur.”

Hüsni Mahmûd Huseyn'in de haklı olarak belirttiği gibi⁵⁴ seyahatname'nin ilk dikkati çeken tarafı, İbn Battûta'nın genç yaşta ailesini ve ülkesini terk edip yirmi sekiz sene sürecek uzun bir yolculuğa başlamasıdır. Doğal olarak bu, çok rastlanan bir durum olmayıp son derece büyük fedakârlık isteyen bir olaydır. Diğer bir durum ise İbn Battûta'nın, seyahatlerinden döner dönmez seyahatlerini Divan kâtiplerinden Muhammed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî'ye Sultan Ebû İnân'ın emriyle imlâ ettirmesidir. Seyahatleri esnasında tanık olduğu yerlerdeki adetlerden, geleneklerden, giysilerden, yemeklerden, içeceklerden ve bazı dini törenlerden de bahsetmiştir. Seyahatnamesi insan merkezli olan İbn Battûta, ülkelere fazla ehemmiyet vermemiş, daha çok orada oturan insanları anlatmıştır. Karışık bir üslubu olan, İbn Battûta'nın seyahatnamesi düzensizdir. Ayrıca kullanılan dil, sade olmakla beraber, düzeyli olmayıp basit konuşmalara dayalıdır. VIII. (XIV.) asırda İslâm dünyasını dolaşan İbn Battûta'nın farklı anlatım tarzlarının dikkati çektiği bu seyahatnamesi, pek çok tarihî, coğrafî, edebi ve antropolojik bilgiyi içermesi açısından önemli kabul edilmiştir. Diğer taraftan gezileri esnasında tuttuğu notlar, Hindistan'da soyguna uğraması ve Kalikut limanında binmiş olduğu geminin batmasıyla zarar görmüş ve eserin yazılması bazı konularda sadece gezginin hafızasına dayandırılmıştır. Bu arada eseri yazan İbn Cüzey'in kendiliğinden eklediği parçalar da eserin güvenilirliğini zayıflatmıştır. Eserdeki tarihi kopukluklar, önemli bir eksiklik olarak kabul edilmiştir. Esere yapılan ilaveler, aşırıya kaçan tasvirler, esere bazı yönlerden kuşku ile bakmaya neden olmuştur.⁵⁵

“ Nitekim, itil ırmağının kuzey kesimine ait bilgilerin İbn Fadlân, İstahrî, İbn Havkal ve el-Mâzinîden aktarıldığını, Bulgar şehri ile karanlıklar ülkesine

⁵⁴. Husni Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 50-51

⁵⁵. Bk. İsmet Parmaksızoğlu, *a.g.e.*, s. II-III.

seyahatin uydurma olduğunu bilginler ispat etmişlerdir (bk. S. Janicsek, *Ibn Battûta's Journey to Bulgar*, JRAS, 1929, 791). Yine onun İstanbul seyahati de inandırıcı olmaktan uzaktır. Zira bilmediği dillerdeki cümleleri bile aylarca hafızasında tutabilen İbn Battûta, Baba Saltuk'tan İstanbul'a uzanan güzergâhtaki kasaba adlarını gerçeklere uygun bir şekilde belirtmediği gibi, uzun uzun sohbet ettiği eski ve yeni Bizans imparatorlarının isimlerini de tamamen avamî bir tarzda Tekfur ve Tekfur b. Cercis şeklinde bildirmektedir. Kaldı ki münzevi ve sabık imparator II. Andronichos'un, Şubat 1332'de ölmüş bulunması, gezginle mülakât olmasına imkân vermemektedir. Halbuki gezgin, onu en aşağı üç yıl sonra 1335'te gördüğü iddiasındadır.”

İbn Battûta'nın çağdaşı el-Belevî'nin⁵⁶ de seyahatleri, seyahat edebiyatı açısından önemli bilgiler doludur. el-Belevî Fas, Hicaz ve Doğu Endelüs olmak üzere üç seyahat yapmıştır. Secili nesir dolu *Tâcü'l-mafrîk fî tahliyeti ulemâi ehli'l-maşrik* adlı eseri⁵⁷ Hicâz'a yapmış olduğu seyahati ile ilgilidir. Bu eserinde edebi değerlendirmelerini yanı sıra şahsi gözlemlerine de yer vermiştir. Köyleri ve şehirleri her yönüyle tasvir eden el-Belevî, siyasî, sosyal, dinî ve ilmî değerlendirmeler de yapmıştır.

Seyahatlerin bir nedeni de hac ve ilimdir. VII. (XIII.) asırdan itibaren yapılan seyahatlerin, *Rihle Muhammed el-Abderî*⁵⁸ ya da *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adını taşıyan eserin sahibi Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Abderî (ö.700/1300) ile Mağrib, Mısır ve Şam gibi yerleri gezip izlenimlerini *er-Rihle* adlı eserinde kaleme alan İbn Ömer Abdullah b. Reşîd en-Nûşrîsî'de görüldüğü gibi daha çok ilim için yapıldığını görüyoruz. el-Abderî, eserinde Kudüs'e yapmış olduğu seyahatten bahsetmiştir. Kudüs'teki mukaddes yerlerden ve ilmî gelişmelerden bahseden el-Abderî, şehrin Eyyûbîler tarafından harabeye çevrilişini uzun uzun anlatmıştır. Bu tür eserlerde gezgin, önce hocalarını, görüştüğü alimleri, kütüphaneleri, gezdiği eğitim merkezlerini anlatır. Bazı seyahatnamelerde de gezginin otobiyografiye ağırlık verdiği görülmektedir. Bu türün en önemli şahsiyeti de *et-Ta'rîf bi'bn Haldûn ve rihletihi ğarben ve şarkan* adlı eseri⁵⁹ ile Abdurrahman b. Haldûn (ö.808/1406)'dur. İbn Haldûn, gezdiği ülkeleri ya da kendisi hakkında bilgi

⁵⁶ el-Belevî, 740/1340 yıllarında hayattaydı.

⁵⁷ Hâlid b. İsâ el-Belevî, *Tâcü'l-mafrîk fî tahliyeti ulemâi'l-maşrik*, nşr. el-Allâme el-Hasen es-Sâih, s. 48-49, 96-103.

⁵⁸ Bu eser, Muhammed el-Fâsî tarafından 1968'de basılmıştır (Fas).

⁵⁹ Bu eser, Vecdî Akyüz tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır (İstanbul 2004). Eserin bir değerlendirilmesi için bk. Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DiA*, XIX, 542-543.

verirken, pek çok edebi bilgi ile de anlattıklarına bir renk kazandırmıştır. Bu eserin en önemli özelliklerinden biri, İbn Haldûn'un kendisi hakkında ayrıntılı bilgi vermesidir. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*'da, Lisânuddîn b. el-Hatîb (ö.776/1374) *el-İhâta fî Ahbarı Gırnâta*'da ve el-Hâfız b. Hacer (ö. 795/1392) *Ref'u'l-asr an kudât-ı Mısr* adlı eserlerinde aynı tarzı benimsemişlerdir. İbn Haldûn'un bu eseri, İbn Cübeyr ve İbn Battûta'nın eserlerinden oldukça farklıdır.

Diğer taraftan yine VII. (XIII.) asır gezginlerinden Abdüllatîf b. Yûsuf el-Bağdâdî (ö.629/1231), VIII. (XIV.) asır seyyahlarından Muhammed b. Raşîd el-Fehrî el-Endelüsî (ö.721/1321), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed et-Ticânî (ö.721/1321), IX. (XV.) asır seyyahlarından Abdülbâsit Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî (ö.868/1468), el-Melik Kâyitbây (ö.865/1460) gibi pek çok şahsiyet, bu alandaki eserleriyle Arap edebiyatı ile diğer bazı ilimleri zenginleştirmişlerdir. Yukarıda adı geçenlerden Abdüllatîf el-Bağdâdî, önce Şam'a, oradan da Mısır'a geçmiş, burada on dört ay kaldıktan sonra tekrar Şam'a dönmüştür. 589/1193 senesinde Mısır'a dönen el-Bağdâdî, burada birkaç sene kalmış, ancak daha sonra tekrar Şam'a gitmiştir. Kahire'de kaldığı sıralarda Fatimiler dönemine tanık olmuş ve Mısır'ın o dönemki son derece kötü durumda olan sosyal ve ekonomik durumunu bizzat yaşamıştır. Mısır'ın o zamanki durumu ile ilgili değerlendirmelerini, seyahat kitapları arasında müstesna bir yeri olan *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve'l-havâdisi'l-mu'âyene bi arâdı Mısr* adını verdiği eserinde dile getirmiştir.

XI. (XVII.) asırda doğudan Batı dünyasına bazı seyahatler yapılmıştır.⁶⁰ 1613-1618 yılları arasında Avrupa'yı ziyaret edip orada ikamet eden Fahrüddin el-Mu'nî es-Sânî, 1668-1683 yılları arasında Avrupa ve Amerika'ya seyahat eden İlyâs Yuhannâ el-Mavsîlî⁶¹, *er-Rihletü'l-Mısrîyye*, *er-Rihle ile'l-Konstantiniyye* ve *er-Rihletü'l-Halebiyye* adlı eserleriyle Fadlullah b. Muhibbullah el-Muhibbî (1621-1671) bu gezginler arasında yer almaktadır. XIX. asırdan önce Endülüs'e seyahat eden gezginler ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır, ancak bu gezginlerin çoğu, Fas'ın İspanya elçileri olup çalışmaları basılmamıştır.⁶²

⁶⁰ Bu konuda bk. Huseyn Muhammed Fehîm, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁶¹ İlyâs Yuhannâ el-Mavsîlî'nin seyahatnamesi "*Rihlet evvel şarkî ilâ Emrikâ* (Beyrut 1906) adıyla basılmıştır.

⁶² Bk. Huseyn Muhammed Fehîm, *a.g.e.*, s. 201.

Burada bazı Arap gezgin ya da coğrafyacıların ihmal edildiğini belirtmemiz gerekir. Mesela; Ebû Zeyd es-Sîrâfî'nin (ö.368/979) seyahatleri bu alanda isim yapmış İbn Battûta'nın seyahatlerinden çok daha eskidir. Yukarıdaki isimlere Süleymân et-Tâcir el-İrâkî, İbn Vehb el-Kureşî, İbnü'l-Hâik el-Hemedânî (ö.334/945), İbnü'l-Müneccim, Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö.487/1094), Kuzey Afrika üzerinden Asya'ya geçip Kuzey Rusya ve Doğu Avrupa'ya yapmış olduğu seyahatlerle ilgili önemli bilgiler bırakan *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-e'câb* adlı eseriyle Muhammed b. Abdurrahîm el-Girnâtî (ö. 569/1173), Üsâme b. Munkız (ö. 584/1188) ve daha birçok şahsiyeti eklemek mümkündür. Bunlardan Süleymân et-Tâcir, 237/851 yıllarında Çin'e ve Hindistan'a deniz yolu ile⁶³ birkaç seyahatte bulunmuştur. Bu seyahatlerinde Çin ve Hindistan'a giden yollar ile bu iki ülke halkı hakkında bilgi veren Süleyman et-Tâcir'in, Arapların Çin ve Hindistan ile olan ilişkilerini bildiren ilk kaynak olma özelliğine sahip bu eserinin ilk sayfaları kayıp olduğundan, eserin adı tam olarak tespit edilememiştir. İbn Vehb el-Kuraşî de 257/870 senesinden sonra Çin'e seyahatte bulunmuştur. Ebû Zeyd es-Sîrâfî ise Süleymân et-Tâcir ile İbn Vehb el-Kuraşî'nin seyahatlerini kendi seyahatleriymiş gibi bir arada telif etmiştir. es-Sîrâfî'nin kaleme almış olduğu *Silsiletü't-tevârîh* adlı bu seyahatname⁶⁴ günümüze kadar ulaşmıştır. İbnü'l-Hâik el-Hemedânî'nin *Sıfatu Cezîrati'l-Arab* adlı eseri, özellikle bölgesel coğrafya açısından son derece önemli bir eser kabul edilmiştir. el-Hemedânî'nin sahip olduğu engin coğrafi bilgiler, kendisinin farklı zamanlarda yapmış çeşitli seyahatlerde elde etmiş olduğu tecrübelerle dayanmaktadır.

Arap ülkelerinden Avrupa'ya ilmi heyetler gönderilinceye değin de seyahatler devam etmiştir. Bu arada İstanbul'a, Mekke'ye ve diğer Müslüman ya da Hıristiyanların mukaddes topraklarına seyahatler yapılmıştır. Bu seyahatlerin en önemlileri, birkaç kez İstanbul'a da seyahat etmiş olan *el-Fevâidü's-seniyye fi'r-rihleti'l-medeniyye ve'r-Rûmiyye* adlı eseriyle Kutbuddîn en-Nehrvâlî el-Mekkî (ö.990/1582), Kahire İstanbul seyahatini *İsfâru'l-esfâr fi ebkâri'l-efkâr* adlı eserinde anlatan Muhammed b. Ahmed b. Hâfızuddîn el-Makdisî (ö.1055/1645), bu alanda *Mâu'l-mevâid* ya da *er-Rihletü'l-Ayyâsiyye*⁶⁵ diye de bilinen eseri kaleme alan Ebû Sâlim Abdullah b.

⁶³ Deniz seyahatleri için bk. Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 27-48.

⁶⁴ Süleymân et-Tâcir'in seyahatnamesine *Silsiletü't-tevârîh* adı konulmuş, ancak kitabın ilk sayfaları kopuk olduğu için bu ismin doğru olduğuna ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

⁶⁵ Bk. Hamd el-Câsir, *Muktetafât min rihleti'l-Ayyâsi*, Riyad 1984.

Muhammed el-Ayyâşî (ö.1090/1679), Abdulğinâ b. İsmâil en-Nabulusî (1141-1731) ve Ali el-Cübeylî'nin seyahatleridir. en-Nabulusî, 1688 yılında yapmış olduğu seyahatini *Hulletü'z-zehebi'l-ibrîz fî rihleti'l-Ba'lebek ve'l-bikâ'i'l-azîz* adlı eserinde, 1690'da yapmış olduğu seyahatini *el-Hadretü'l-iüsiyye fî'r-rihleti'l-kudsiyye* adlı eserinde, 1693 yılında yapmış olduğu seyahatini de *el-Hakîkatu ve'l-mecâz fî rihleti's-Şâm ve Mısr ve'l-Hicâz* adlı eserinde kaleme almıştır. el-Ayyâşî'nin, bu alanda kendisinden sonra eser kaleme alanlara kaynak görevi gören bu eseri, yazarın gezmiş olduğu yerlerle ilgili sosyal, kültürel, ekonomik ve idari açıdan önemli değerlendirmeleri de içermektedir. Öte yandan, diğer bir adı da *Rahalâtü'l-hac* olan bu eser, XI. (XVII.) asırda Hicaz'ı tasvir etmesi bakımından da önemli kabul edilmiştir. Aslında Arapların gerileme devri olarak kabul ettiği asırlarda seyahatnamelerde de gerileme olduğu bir gerçektir. Ancak modern kalkınma döneminde Avrupa'nın kapıları Arap ülkelerine açılmış ve bu suretle pek çok Arap, ilim, iş, seyahat ya da bir başka gaye için Avrupa'ya gitmeye başlamışlardır. Bu da seyahat edebiyatı için yeni bir açılım demektir.

Son dönemde⁶⁶ bu alanın en önemli şahsiyetleri arasında Halife Abdülmecit zamanında İstanbul'a gelip eğitim almış olan *Garâibü'l-iğtirâb ve nüzhetü'l-elbâb fî'z-zihâb ve'l-ikâme ve'l-iyâb*⁶⁷ ve *Neşvetü's-şemûl fî's-sefer ilâ İslâmbûl*⁶⁸ adlı eserleriyle Şihâbuddîn el-Âlûsî (1802-1854), Rifâ'a et-Tahtâvî (1801-1873), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1801-1887), Avrupa şehirlerinin ve halkının etraflıca anlatıldığı *İrşâdü'l-elibbâ İlâ mehâsini Ürubâ* adlı eseriyle Abdullah Fikrî (1834-1889), uzun süre İstanbul'da ikamet eden Süleymân el-Büstânî (1856-1925); *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, *Rihletü's-sayf ilâ Ürubâ*, *er-Rihle ilâ Emrîkâ* ve *er-Rihle ile'l-Endeliüs* adlı eserleriyle el-Betenûnî (ö.1938), Emîn er-Reyhânî (1876-1940), *el-Birens fî Bârîz rihle ilâ Feransâ ve Svisrâ* adlı eseriyle el-Vartetânî (ö.1952), Muhammed Huseyn Heykel (1888-1956), Muhammed el-Hıdır Huseyn (1876-1958), Tâhâ Huseyn (1889-1973), Huseyn Fevzî (1900-1988) ve başka pek çok şahsiyeti görmekteyiz. Bunlardan Muhammed Mikdâd el-Vartetânî'nin bu eseri, xx. yüzyılın Arap seyahatnameleri arasında müstesna bir yere sahiptir. el-Vartetânî, zengin tasvirlerle dolu ve titiz bir çalışma ürünü olan *el-Birens fî Bârîz rihle ilâ*

⁶⁶. Bu konuda ayrıntılı olarak bk. Anwar G. Chejne, "Travel Books In Modern Arabic Literature", *The Moslem World* (c. LII, 1962), s. 207-221.

⁶⁷. Adı geçen eser, İskenderiye seyahati ile ilgilidir.

⁶⁸. Bu eser, XVIII. asır Türkiye'si ile ilgilidir.

Feransâ ve Svisrâ adlı seyahatnamesini, tarihin farklı dönemlerine ait muhtelif şiiirlerin yanısıra, özellikle siyasi değerlendirmelerinde İbn Haldûn'un görüşleriyle de süslemiştir. Diğer taraftan, Avrupa'da görmüş olduğu çeşitli modern kurumlar karşısında Arapların geçmişte kalmış şanlı dönemlerini göz önüne getirmiş; ziyaret ettiği köy ve şehirlerle ilgili bilgi vermiş, bu arada halkın yaşantısını ayrıntılı olarak mukayeseli bir şekilde anlatmıştır.

Rifâ'a et-Tahtâvî'nin günlük notlardan ibaret *Tahlîsu'l-ibrîz fî telhîsi Bârîz* (1834)⁶⁹ adlı eser ise seyahat edebiyatı açısından önemli bilgiler içermektedir. Dönemine kadar Paris ve Paris halkı hakkında önemli Arapça bir kaynak yoktu. Bu seyahatnamenin en önemli özelliği yazarın, Avrupa'da gördüklerini kendi ülkesindekilerle mukayese etmesidir. Dikkati çeken bir diğer özellik de zaman zaman notlarını kendi ya da başkalarının şiiirleriyle süslemesidir. Eserin başında Paris'e gitme nedenini açıklayan yazar, kitabını altı bölümde ele alır. Eserde yer alan bazı konular şunlardır: Paris'in iklimi, konumu, Paris halkı, Fransız idaresi, Paris'in binaları, Paris halkının yiyecek ve giyecekleri, Paris'te tıp, Paris'teki hayır kurumları, Paris halkının ibadet ve ayinleri...

Yazarın eserinde yer verdiği bazı gözlemleri şu şekildedir:

"...Fransa İskelelerinden Marsilya'ya vardığımızda, diğer ülkelerden gelenleri karantinaya almadıkça memleketlerine giriş izni vermemeleri nedeniyle bulunduğumuz gemilerden sandallara indik, karantina için ayrılan şehir dışındaki yere gittik..."⁷⁰ "...Karantina yerinin, sayısız bahçeleri, sarayları içine alan bir yer olduğunu görünce; Fransa'nın evlerinin ve binalarının sağlam, bahçelerinin de geniş havuzlarla dopdolu olduğunu öğrendim..."⁷¹ Paris halkı, Hıritiyan Kıptîler gibi cehalete meyilli olmayıp zeka, akıl ve anlayış yönüyle ilimlerin anlaşılmayan inceliklerini anlamakta farklılık göstererek başkalarının sözünü taklide razı olmazlar. Her şeyin inceliğine vakıf olmak istemeleri nedeniyle avamı bile diğer beldelerin avamından farklıdır."⁷²

⁶⁹ Bu eserin daha sonra 1849, 1905 ve 1973 baskıları da yapılmıştır. Ayrıca bu eser, Cemil Çiftçi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Ses Yayınları, İstanbul). Daha önce de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın arzusu doğrultusunda Rüstem Besim Efendi tarafından da Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır. Bk. Rifâ'a Râfî' Tahtavî, *Tahlîs el-ibrîz fî Telhîs-i Bârîz* (çev. Cemil Çiftçi), s. 23.

⁷⁰ Bk. Rifâ'a Râfî' Tahtavî, a.g.e., s. 71.

⁷¹ Bk. a.mlf., a.g.e., s. 72.

⁷² Bk. a.mlf., a.g.e., s. 95.

Huseyn Muhammed Fehîm'in et-Tahtâvî ile İbn Fadlân'ın seyahatleri hakkındaki değerlendirmeleri de dikkat çekicidir:⁷³

et-Tahtâvî'nin h. XIII/XIX asırda yapmış olduğu seyahat bize h. IV/X. Asırda yapılan İbn Fadlân'ın seyahatini hatırlatmaktadır. Aralarında benzerlikler olduğu gibi, farklılıklar da vardır. İkisi de idareciler tarafından gönderilmiştir. Ancak İbn Fadlân öğretmek için seyahate gitmiş, ancak et-Tahtâvî ise öğrenmek için seyahate çıkmıştır. Bu karşılaştırma –bize göre-iki farklı medeniyetin durumu ile ilgilidir. Öğretmen İbn Fadlân, gelişmiş Arap-İslâm devri başlarında, öğrenci et-Tahtâvî ise bu medeniyetin bir döneme tanıklık etmiştir...”

Seyahat edebiyatı çerçevesinde değinmemiz gereken bir şahsiyet de Lübnanlı Ahmed Fâris eş-Şidyâk'tır (1804-1887). eş-Şidyâk, XIX. asırda Avrupa'yı dolaşmış en önemli gezginlerdendir. Malta'da 14 sene, 9 sene de Paris ve Londra'da yaşamıştır. Bazı Arap ülkelerinin yanı sıra bir ara Tunus'a da giden eş-Şidyâk, büyük bir ihtimalle Osmanlı idaresinde kolay iş bulabilmek ümidiyle İslâm dinine girmiştir. 1860 yılında da dönemin idarecileri tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Onun Avrupa seyahati⁷⁴, dönemin diğer seyahatlerinden oldukça farklıdır. *es-Sâk ale's-sâk fîmâ hüve'l-Fâriyâk* (Paris 1855) adlı eseri dört bölüm hâlinde basılmış ve eserin son bölümü Avrupa'daki ikametine ayrılmıştır. Burada Fransa ve İngiltere'de gezip gördüğü yerler hakkındaki değerlendirmeleri ile dönemin edebî, ilmî, siyasî ve sosyal durumunu aktarmıştır. Ancak eserde pek çok olay hakkında inandırıcı olmayan ifadeler de yer almıştır. Bu durum, eserin bu bölümlerine kuşku ile bakılmasına neden olmuştur. Malta, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı seyahatleri *el-Vâsita fî ma'rifeti ahvâli Malta* ve *Keşfü'l-muhabbâ an fînîni Urubbâ* adlı eserlerinde kaleme almıştır. İlk seyahat kitabı olan *el-Vâsita fî ma'rifeti ahvâli Malta* adlı eseri, 1834'te gittiği Malta ile ilgilidir. Geleneksel bir seyahat kitabı olan ikinci seyahat kitabı *Keşfü'l-muhabbâ an fînîni Urubbâ* ise özellikle 1848'de gittiği İngiltere ve Fransa'ya yapmış olduğu seyahatleri ile ilgili değerlendirmelerini ihtiva eder. Londra ve Paris'teki müze ve tarihi yerleri de anlatan eş-Şidyâk, uzun yıllar yurt dışında kalmış ve buralarda ülkesinin gelişmesine yaracak her bilgiyi almaya özen göstermiştir. Bu arada bu gelişmiş ülkeleri kendi ülkesi ile mukayeseyi de ihmal etmemiştir. Malta'yı anlatırken, tarih, coğrafya ve

⁷³. Bk. Huseyn Muhammed Fehîm, *a.g.e.*, s. 202-203.

⁷⁴. Seyahatleri için bk Husnî Mahmûd Huseyn, *a.g.e.*, s. 128-166; Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *D/Â*, XII, 169.

medeniyetinin yanı sıra oranın adetlerinden ahlaki değerlerinden ve dillerinden de bahsetmiştir. Onun *Ehâsinü'l-makâl fi mehâsini ehli's-şark* eseri ise Almanya'ya yapmış olduğu gezileri hakkındaki değerlendirmelerini içerir. eş-Şidyâk, Avrupa'ya bir toprak parçası olarak bakmamış, her şehre, her ülkeye ve toplumun her katmanına farklı gözle bakmıştır. İngiltere ona göre Fransa'dan çok daha iyi konumdadır. İngiltere'de herkes kanun önünde eşit olup aynı hukukî haklara sahiptir. İdareciler de halkına asla eziyet etmez. İngiltere kadınları temizdir, vefakârdır ve alçak gönüllüdürler; Fransız kadınları ise temiz değildir, ayrıca sokaklar pistir ve ahlaki değerler oldukça düşüktür. Buna karşı seyahatnamesi Avrupalıların da oldukça ilgisini çeken Türk asıllı gezgin Ebû Tâlib Hân (1806-1852)⁷⁵ ise özellikle Fransız erkeklerini övmektedir. Hatta, Fransız erkeklerinin İngiliz erkeklerinden daha düzgün olduklarını söylemektedir.⁷⁶ eş-Şidyâk, *Keşfü'l-muhabbâ an fînûni Ūrubbâ* adlı eserinde de Fransa hakkında olumlu görüşlere yer vermiş ve Fransa'yı medeni bir ülke olarak tanıtmıştır.

Hayrettin et-Tunisî (1810-1890) ve Fransîs b. Fethullah Merrâş (1783-1836) da bu alanın önemli şahsiyetleri arasındadır. Fransîs b. Fethullah Merrâş, 1866 yılında tıp eğitimi için Paris'e gitmiş, orada iki sene kalmış, sonra da Haleb'e geçmiştir. Bu seyahati ile ilgili olarak *Rihle ilâ Bârîs* adlı eserini kaleme almıştır.

Arap edebiyatında XX. asrın en önemli gezginlerinden kabul edilen Emîn er-Reyhânî bu sahada *Kalbü'l-İrâk*⁷⁷, *en-Nekebât*, *Kalbü Lübnân*, *Mulûkü'l-Arab*, *Nûru'l-Endelüs*, *Faysalü'l-Evvel* ve *Târîhu Necdi'l-hadîs* adlı eserleri kaleme almıştır. *Kalbü'l-İrâk* adlı eseri⁷⁸, seyahatnamenin yanı sıra aslında hem tarih, hem siyaset hem de bir edebiyat kitabıdır. Canlı üslubu ile dikkatleri çeken er-Reyhânî eserde, 1920-1930 yılları arasında Irak'ta meydana gelen Irak Devrimi'ni ele almış, ayrıca dönemin Arap dünyası ve Iraklıları ile ilgili şahsi görüşlerine yer vermiştir. Beyrut ve Bağdat arasındaki yolların güzelliklerinden de bahseden yazar, Irak ve Şam çöllerine de değinmiştir. Kitabın bir bölümünde de Bağdat'ın tarihsel simgeleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, son on yıl zarfında yolların, caddelerin, binaların ve yapıların nasıl değiştiğini gözler

⁷⁵. Ebû Tâlib Hân, 1799'ta seyahatine Kalküta'tan başlamış, İngiltere, Fransa, Türkiye ve başka pek çok ülkeyi ziyaret etmiş 1803'te de Hindistan'a dönmüştür.

⁷⁶. Bk. Huseyn Muhammed Fehîm, *a.g.e.*, s. 209-210.

⁷⁷. Bu eser Muammer Sarıkaya tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Anka Yayınları, İstanbul 2006).

⁷⁸. Bu eserin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi için bk. *a.m.f.*, *a.g.e.*, s. 7-12.

önüne sermiştir. Sözleri arasında kültürel ve sosyolojik içerikli karşılaştırmalar yapan er-Reyhânî, eserinde Bağdat'taki fakir tabakanın yaşantısı ve evleri ile ilgili tabloların yanı sıra son derece önemli değerlendirmelerde bulunmuştur:⁷⁹

“İngiliz hükümeti, son antlaşmadan önce geçen on yılda Irak siyaseti konusunda gelişi güzel bir tutum takınıyordu. Şaşkınlığını gizlemeye çalışıyor, amaçlarını gerçekleştirmek için gizlilik ve kargaşayı artırıyor. Takındığı tavır, uyguladığı çeşitli plânlar ve yöntemler sayesinde kimi zaman zorlayarak, bazen toleranslı davranarak çalışmalarını yürütüyordu. Bu amaçla her birinin İngiltere ve Irak arsasında bütün sorunlara nihaî çözüm sağlayacağı düşüncesiyle birbiri ardınca anlaşmalar imzaladı.”

er-Reyhânî, 1910'da yayımlanmış olduğu *er-Reyhâniyyât* adlı eseriyle büyük bir şöhret kazanmış, daha sonra 1922-1923 arasında Arap ülkelerine yapmış olduğu seyahati ile ilgili düşüncelerini anlattığı *Mulûkü'l-Arab ev rihle fi'l-bilâdi'l-arabiyye* adlı eseriyle de seyahat edebiyatı alanında önemli bir adım atmıştır.

Bunların dışında seyahat edebiyatına hizmet etmiş başka eserler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:⁸⁰ Selîm Butrus el-Beyrûtî (ö.1883), *er-Rihletü's-selîmiyye*; Nahle Sâlih, *el-Kenzü'l-muhabbâ li's-siyâhe fî Ürubbâ*; Muhammed Rûhî el-Hâlidî (ö.1913), *Rihle ile'l-Endeliüs*; Cincî Zeydân (ö.1914), *Rihletü Zeydân ilâ Ürubbâ*; Halîl b. Hattâr Serkîs (ö.1915), *Rihletü'l-mudîri'l-lisân ile'l-Âsitâne ve Ürubbâ ve Emrîkâ*; Muhammed Ferîd (ö.1919), *Rihle Muhammed Ferîd*; Tevfik Habîb, *Rihletü's-sahâfiyyi'l-acûz, Şehrân fî Ürubbâ, Şehrân fî Lübnan ve bilâdi'l-Yûnân ve Tarablusü'l-Garb*; Lewis Sâbunî (ö.1930), *er-Rihletü'n-nahliyye*; Ahmed Zekî (ö.1934), *ed-Dünyâ fî Bârîs*; İbrahim Abdülkadir el-Mâzinî (ö.1949), *Rihletü'l-Hicâz*; Ahmed Sâmi el-Hâlidî (ö.1951), *Rihle fî diyâri's-Şâm*; Zekî Mübârek (ö.1952), *Zikriyyâtü Bârîs*; Muhammed Kurd Ali (ö.1953), *er-Rihletü'l-enveriyye ile'l-Aska'i'l-Hicâziyye ve's-Şâmiyye*; Ahmed Emîn (ö.1954), *Hayâtî*; Hannâ Habbâz (ö.1955), *Rihle havle'l-küreti's-ardiyye*.

⁷⁹ Bk. a. mlf., a.g.e., s. 207.

⁸⁰ Bu konuda ayrıntılı olarak bk. Anwar G. Chejne, Travel “Books In Modern Arabic Literature”, *The Moslem World* (c. LII, 1962), s. 207-221; ayrıca bazı seyahatnamelerin neşir tarihleri için bk. Hüseyin Nassâr, a.g.e., s. 133-154; Şu'ayb Huleyfi, a.g.e., s. 487-520.

Sonuç olarak; coğrafya ile her zaman sıkı bir bağ içinde olan seyahat edebiyatı, siyasî, edebî, ilmî, dinî ve ticarî olmak üzere hemen hemen hayatın her yönü ile ilgili olmuştur. Tarihçi, coğrafyacı, edebiyatçı, ekonomist, sosyal bilimci ve din tarihçisi seyahatnamelerde mutlaka yararlanacağı bir bilgi bulacaktır. Bu nedenle, seyahatnameler, daha ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeli ve toplumun yararına sunulmalıdır.